

Светослав Риболов

ИКОНОГРАФСКА ПОЧИТ НА СВ. ГРИГОРИЙ ПАЛАМА

В КЪСНОВИЗАНТИЙСКАТА И ПОСТВИЗАНТИЙСКАТА ЕПОХА¹

Abstract: Svet. Ribolov, *Iconographic Veneration of St. Gregory Palamas in the Late Byzantine and Post-Byzantine Period*. The study covers a wide range of sources that provide information about the remembrance of St. Gregory Palamas after the fall of Constantinople and its submission to the Ottoman rule (1453). Moreover, the article examines various iconographic models, which visually present the liturgical veneration of the Saint in Mount Athos, Thessalonike, Beroia and Kastoria. In these regions, unlike elsewhere, the veneration of Palamas has been preserved throughout the Ottoman period. It should also be mentioned that the research is integral and interdisciplinary by its nature, as it combines liturgical, historical, dogmatic and iconographic material. The aim of the study is to provide a realistic picture of the influence of the veneration of Palamas on the liturgical life and theological activity during the Ottoman era in the canonical territories of the Ecumenical Patriarchate and the Archbishopric of Ohrid.

Keywords: *St. Gregory Palamas, Iconography, Byzantine Art, Images, Orthodox Theology, Dogmatics, Patristics, Systematic Theology*

Епохата на XIV в. е кризисна за Източната Римска империя със столица Константинопол. От изток в Мала Азия през целия век навлизат от централна Азия почти безпрепятствено турски и други степни племена, тласкани от монголите в западна посока, а от север империята е притискана от славяните. Това е времето на апогея на Сръбското кралство, което успява да се намеси в гражданската война между Палеолозите и Кантакузините, и завзема територии не само в област Македония, но и дори далеч в Епир и Тесалия, успява да покори Българското царство, а и недвусмислено доминира във Вла-

¹ Настоящото изследване е осъществено в рамките на проект, посветен на паметта и изображенията на св. Григорий Палама в православната църква, който е финансиран по НИС на СУ „Св. Климент Охридски“ и ръководен от проф. Иван Христов през 2017 г.

хия. През 1345 г., след превземането на Серес, сърбите установяват своето владение над всички градове около Солун. Техният владетел Стефан Уреш IV (Душан) е успял да отнеме от ромеите значителна част от техните европейски територии, които иначе са били важният им хинтерланд, основен източник на средства и на човешки ресурси за войните на изток. В Мала Азия във владение на Константинопол са останали само по-големите укрепени градове с малки територии около тях, както и труднодостъпната област Понт. Съперничеството с редица западни държави също притиска ромеите в източната част на средиземноморския басейн. Империята е отслабена и лишена от средства, търговският ѝ флот отдавна е в миналото. Дипломатията на Константинопол се опитва да лавира между различните сили, гледащи към неговите територии с нескрит апетит².

В тази среда живее и работи св. Григорий Палама – един от най-знаменитите авторитети на православното богословие не само през онази епоха, но и като цяло за традицията на Православната църква³. Рецепцията на църковната памет за него, както и на неговата богословска мисъл е от особено значение за православната традиция и представлява сама по себе си сериозен изследователски проблем. В настоящото изследване ще разгледаме визуалната рецепция на светийската му памет сред православните християни в последните десетилетия на Византия, както и в Османската империя, изразена най-вече през иконографските типове, с които светецът е изобразяван до средата на XIX в. По въпроса за рецепцията на неговото богословие и книжовно наследство сме публикували две студии преди няколко години⁴.

Светителското достойнство на Солунския архиепископ Григо-

² Вж. Τσάμης, Δ. «Ο ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς καὶ ἡ ἐποχὴ του», В: *Πρακτικὰ Θεολογικοῦ Συνεδρίου εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τοῦ Παλαμᾶ (12-14 Νοεμβρίου 1984)*. Θεσσαλονίκη, 1986, pp. 53-56.

³ Вж. Христов, Ив. *Византийското богословие през XIV в. Дискурсът за божествените енергии* (=SPBS III). София, 2016, сс. 48 сл.

⁴ Вж. за рецепцията на съчиненията му сред православните от падането на Константинопол до XIX в. в: Риболов, Св. „Рецепцията на паметта на св. Григорий Палама XVI-XIX век“. В: същия, *Традиция и контекст в богомислието на гръцките отци*. София: Синод. изд., 2014, сс. 241-257. И за рецепцията на учението му в гръцкото богословие на XX в. вж. Риболов, Св. *Възвръщане към мистичния опит на отците*. София: Синод. изд., 2014, сс. 15-78.

рий (Палама) е признато в томоса на Вселенския патриарх св. Филотей Кикинос през 1368 г. Това е и първата засвидетелствана канонизация в Константинополската църква, осъществена със съборно потвърдено решение, т.е. първата формално потвърдена на събор светийска почит. Оттук тръгва и дългият път на споровете около този светец и в крайна сметка широко признат догматически авторитет на православieto⁵. Онова, което се знае за неговия живот и дейност, се намира в три ранни извори. Първият е похвалното слово на св. Филотей Кикинос за неговия духовен учител Палама⁶. То е основно, тъй като носи богата информация за живота му и е написано между 1359 и 1368 г. Освен житиен и исторически текст, съчинението съдържа в себе си и информация за богословските дебати около мисълта на св. Григорий Палама, което е от особено значение за разбирането на контекста на епохата. Вторият извор е енкомийон (похвално слово) за светеца от Константинополския патриарх Нил Керамевс⁷, а третият е кратко анонимно писмо⁸. Вторият и третият извор носят доста по-фрагментарна информация, но все пак като вторично свидетелство са важни за справки с по-ранното писание на патриарх Филотей.

Паметта на св. Григорий Палама още веднага след неговото провъзгласяване за светец започва да се чества на 13 или 14 ноември, заедно със св. Йоан Златоуст⁹. За това имаме сведения от времето на св. Симеон Солунски (†1429), също разглеждан като важен исихастки персонаж през онази епоха. През следващите векове обаче тази традиция постепенно се изгубва и вероятно това е станало окончателно с въвеждането на печатните издания на гръцкия „Минея“, извършени във Венеция през XVI в.¹⁰

⁵ Последното признаване на неговия богословски авторитет беше недвусмислено направено от отците на Светия и Велик събор на Православната църква в Крит през 2016 г.

⁶ Вж. Φιλοθέου, Λόγος ἐγκομιαστικός εἰς τὸν ἐν ἁγίοις πατέρα ἡμῶν Γρηγόριον (PG 151, 551B-656C).

⁷ Κύρου Νείλου, Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἐν ἁγίοις πατέρα ἡμῶν Γρηγόριον (PG 151, 655D-678D).

⁸ Φυλλάδιον περιέχον συναρμολογημένας τὰς δύο ἱεάς ἀκολουθίας τοῦ τε... ἀποστόλου Φιλίππου καὶ... τοῦ Παλαμᾶ. Θεσσαλονίκη, 1867, pp. 36-44.

⁹ Вж. Φουντούλης, Ἰ. Τὸ λειτουργικὸν ἔργον τοῦ Συμεὼν Θεσσαλονίκης. Θεσ/νίκη, 1965, pp. 47, 88-94.

¹⁰ Първото печатно изд. на т.нар. „Антологийон“ (в смисъл празничен Минея) е от 1587 година. Комплектът служебни минеи е извършен между 1528 и 1596 (вж. Тω-

Най-ранната почит на св. Григорий Палама като светец изглежда е регистрирана в градовете Солун, Кастория и Верия (Южна Македония, Гърция). В периода 1347 – 1359 г. св. Григорий Палама е архиепископ (митрополит) на Солун, така че е логично тук да възниква и да се разгръща от най-ранно време култът към него като към светец. Константинополският патриарх Филотей в похвалното слово от 1368 г. споменава, че в Солун е вече налична икона на светеца¹¹.

До днес обаче в Солун са съхранени три изображения на светеца от Късноризантската и две от Османската епоха. От най-ранните едно се пази в храма „Св. Димитър“, а две са в манастира Влатадон, в горния град¹². Името на Палама стои на двата стенописа от Влатадон. Те са открити едва през 1982 г. при реставрацията на манастира. Изображението в католикона се намира на входния отвор, водещ от нартекса към основното простраство на храма, на лицевата повърхност на северозападната четириъгълна колона. Тук Палама носи архиерейски одежди, държи в ръцете си отворена книга; леко е обърнат на запад и силно наведен напред. Образът е тежко повреден поради изкъртване на мазилката за полагане на следващ пласт върху нея по времето на османското владичество. Особеност на това изображение е леко извитият нос на св. Григорий; иначе стандартната широка и дълга брада и тъмните коси представляват характеристики познати и от други по-късни изображения на светеца. От двете страни на нимба пише: Ο ΑΓΙΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ (вж. изобр. Солун 1). За съжаление изображението е толкова силно повредено и допълнително опущено, че днес образът е трудно различим. Това е видно и на репродукцията.

Големият въпрос при това изображение е доколко то отговаря на действителните черти на Палама. То може да се смята за доста ранно, което го прави и особено автентично. Обявяването на архиепископа за светец става през 1368 г., но вероятно жителите на Солун го почи-

μαδάκης, Ν. «Н ἐν Ἰταλίᾳ ἔκδοσις Ἑλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων (κυρίως λειτουργικῶν) γενομένη ἐπιμελείᾳ Ἑλλήνων ὀρθοδόξων κληρικῶν κατὰ τοὺς ιε'–ιστ' αἰῶνας». *Ἐπετηρίς τῆς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 37 (1969–1970), pp. 17–19).

¹¹ Λόγος ἐγκομιαστικός (PG 151, 645C, 648D, 650A).

¹² Вж. Τσιούμη, Χρ. «Οἱ πρῶτες απεικονίσεις τοῦ αγ. Γρηγορίου τοῦ Παλαμά στη Θεσσαλονίκη». В: *Πρακτικά Θεολογικοῦ Συνεδρίου εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τοῦ Παλαμά (12–14 Νοεμβρίου 1984)*. Θεσσαλονίκη 1986, pp. 247–248.

тат като такъв още веднага след смъртта му през 1359 г. От особеностите на техниката на изпълнение може да се смята, че стенописът е изготвен в края на XIV в. Според някои изследвания стенописите от вътрешния храм са завършени някъде между 1360 и 1380 г.¹³

В периода между 1383 и 1387 г. градът е под обсада на турците, а е превзет през 1387 г., като кризата за града продължава с пълна сила до 1430 г. Така че е изключено през това тревожно време да са изпълнени толкова висококачествени и скъпи стенописи. В периода 1351 – 1371 г. е основан манастирът Влатадон от братята Доротей и Маркос Влатис (мн.ч. Влатадес), а между 1371 и 1379 г. първият е архиепископ на Солун. Според местното предание и историческите сведения, изследвани от Георгиос Теохаридис, манастирът е основан върху пещера, в която известно време е живял самият св. Григорий Палама, и която от своя страна се е намирала в исихастко монашеско обиталище, датиращо от още по-ранно време. Освен това, двамата братя са се познавали със светеца лично, дори вероятно са били в близки отношения с него¹⁴.

В манастира се намира още едно изображение на св. Григорий Палама. В купола на южния параклис е изобразен Христос Пантократор и в триъгълните пространства под него са изписани четири богослови. В източните триъгълни пространства са изобразени св. Йоан Богослов и св. Симеон Нови Богослов, а в западните – св. Григорий Богослов и св. Григорий – архиепископ на Солун. Всички са представени седнали като евангелистите, когато се изобразяват в тези пространства. Идентификацията на образите е направена от Георгиос Стойоглу, който отбелязва в изследването си за манастира Влатадон, че със сигурност основателите – двамата братя Влатадес – са били исихасти и последователи на Палама, защото в този ранен параклис техният учител е изобразен като „четвъртия богослов“ на Църквата – особено висок учителен статус, ако се има предвид особеното

¹³ Вж. *Ibid.*, p. 248.

¹⁴ Вж. Θεοχαρίδης, Γ. «Οι ιδρυταί της εν Θεσσαλονίκη μονής των Βλατάδων». В: Π.Κ. Χρήστου (επιμ.), *Πανηγυρικός τόμος εορτασμού της εξακοσιοστής επετείου του θανάτου του αγ. Γρηγορίου του Παλαμά, αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, 1359-1959*. Θεσσαλονίκη, 1960, pp. 49-70; също: Τσιγαρίδας, Εὐθ. Ν. «Εικονιστικές μαρτυρίες τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμά στ' Ἡ Θεσσαλονίκη καὶ στο Ἅγιον Ὄρος», *Πρακτικά Διεθνῶν Επιστημονικῶν Συνεδρίων Ἀθηνῶν καὶ Λεμεσοῦ, Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμάς στὴν ἱστορία καὶ στὸ παρόν*. Ἱερά Μονή Βατοπαιδίου, 2000, p. 193.

място в храма, където е разположена четворицата – на мястото на четиримата евангелисти (вж. изобр. Солун 2). Това разбиране е било разпространено от ранно време сред последователите на Солунския архиепископ, тъй като го виждаме споменато и у патриарх св. Филотей Кокинос¹⁵. Няма съмнение, че то е плод на богословските развития през онази епоха – исихастките спорове, довели до избистряне на определени богословски позиции. За съжаление този образ е много лошо запазен.

На това изображение се различават, макар и трудно заради повредите на мазилката, лицевите характеристики, познати от изображението в католикона на манастира. Въпреки това изображенията от параклиса са датирани от края на XIV или дори началото на XV в. Следователно те са малко по-късни от тези в католикона¹⁶. Според изследователката Хрисанти Циуми монасите във Влатадон вероятно са били последователи на Палама и активни поддръжници на неговото учение, за което свидетелства изобразяването му както в католикона, така и в параклиса на обителта. Представянето му обаче като един от „богословите“ на Църквата не е поставено в главния храм (католикона), а в параклиса, което предполага известна посветеност на онези, които го поставят в тази несъмнено най-авторитетна позиция в традицията на Църквата¹⁷. Специфичните лицеви характеристики на светеца, представени от художника, вероятно отговарят на тези на самия Палама, тъй като, както казахме, тези изображения изглеждат са най-ранните запазени до днес, тъй като се датират 10 до 50 години след смъртта му.

От същия период е забележителния стенопис от манастира Ватопед на Света Гора, Атон, в чиито параклис, посветен на светите Безсребърници, се намира едно от най-автентичните ранни изображения на св. Григорий Палама (вж. изобр. Ватопед 1). Тук светецът е изобразен с раздвоена брада, гъста черна коса, архиерейски одежди, благославящ с десницата и държащ в лявата ръка затворен кодекс.

Другото изображение от Солун е това в църквата на св. Ди-

¹⁵ Στογιόγλου, Γ. *Η εν Θεσσαλονίκη πατροαρχική μονή των Βλατάδων*. Θεσσαλονίκη, 1960, pp. 119-124. Мястото у Филотей Кокинос е в *Λόγος ἐγκομιαστικός* (PG 151, 654): μέσον αὐτῶν τῇ κορυφαίᾳ καὶ ὁμοτίμῳ καὶ σεπτῇ τῶν θεολόγων τριάδι φέροντες συγκαθίζουσιν.

¹⁶ Вж. Τσιούμη, Χρ. *Op. cit.*, pp. 253.

¹⁷ *Ibid.*

митър в центъра на града. Тук той е изписан заедно със св. Йоасаф, въпреки че няма еортологична, литургична или теологична връзка между техните личности. Според изследователката Хр. Циуми св. Григорий Палама (малката фигура) в лицето на св. Йоасаф почита, кадейки пред него с кадилница, императора Йоан Кантакузин, чиито небесен покровител е св. Йоасаф. Императорът е бил приятел приживе на св. Григорий, негов поддържник и последовател на учението му. А впоследствие приема монашество с името Йоасаф. С тази особена стенописна композиция не се отбелязва само значението на тези две личности от историята на Църквата, но и самото значение на исихазма като монашеска практика и учение, на който и двамата са поддръжници и утвърдител¹⁸ (вж. изобр. Солун 3).

В Солун се пази и една по-късна икона на светеца от Османската епоха, датирана някъде от края на XVI или XVII в. Тук той е изобразен заедно със св. Димитър – пазителя на града. Макар и късна иконата също носи характерните особености на образа на светеца, като типът е от групата с папалитра на темето и архиерейски дрехи; затворена книга – Евангелие и благославящ с десница. Майсторът не е известен, но твърде вероятно е местен художник. Иконата се съхранява в манастира Влатадон, където е била изнасяна на празника на светеца (изобр. Солун 4)¹⁹.

Другото изображение, запазено в Солун пак от Османската епоха, е стенопис в храма Нея Панагия (Новата църква на Пресвета Богородица). Тя е изписана към 1730 г. Тук светецът е изобразен заедно със св. Ахил, св. Дионисий Ареопагит и св. Григорий Великоарменски. Св. Григорий Палама в този образ има къса широка брада и гъсти тъмни коси, като на темето няма папалитра. Облечен е в архиерейски одежди, държи в ръката си отворен свитък. Образът е съпроводен с надпис Ο ΑΓΙΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΛΑΜΑΣ (изобр. Солун 5). Тъй като храмът е издигнат през 1727 г. върху развалините на византийски манастир на Богородица, вероятно почитането на Палама на това място възвежда към много по-ранна традиция. Датировката

¹⁸ *Ibid.*, pp. 256-257.

¹⁹ Вж. Τσιγαρίδας, Εὐθ. «Εἰκονιστικὲς μαρτυρίες τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ σὲ ναοὺς τῆς Καστοριάς καὶ Βέροιας. Συμβολὴ στὴν εἰκονογραφία τοῦ ἁγίου», Πρακτικὰ Θεολογικοῦ Συνεδρίου εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τοῦ Παλαμᾶ (12-14 Νοεμβρίου 1984). Θεσσαλονίκη 1986, p. 266.

е видна по ктиторския надпис над западния вход на храма, който се пази и до днес.

Образите в тази църква са изписани като имитация на Палеологовия ренесанс и е видно, че художникът е бил богословски отлично подготвен и владеещ чудесно технологията на фреско-стенописа. Работите му издават завиден талант и са далеч от иконографския примитивизъм, характерен за доста провинциални храмове от онази епоха.

Със сигурност от онова ранно време е засвидетелствана почит към св. Григорий Палама и в района на Верия. Център на тази почит е известният Верийски скит – регион, в който св. Григорий, двамата му братя Теодосий и Макарий, и двете му сестри дълги години се подвизават като монаси. Котловината Алиакмон (Ἀλιάκμων), където е основана монашеската общност, е една от първите люлки на исихазма в Европа. Скитът представлява група от 50 манастира и е най-древният монашески център в континентална Гърция. В скита е запазена пещера, където св. Григорий е живял, както и агиазма, носеща неговото име. Св. Григорий е живял недалеч от манастира „Св. Йоан Предтеча“, намиращ се в Пиерия, южно от Алиакмон. Тук той идва през 1326 г. заедно с още десет монаси от Света Гора, Атон, заради честите турски нападения над манастирите там. През 1331 или 1336 г., след смъртта на майка си и на голямата си сестра Епихарис, той се връща на Света Гора, в еремитириото на св. Сава до Великата Лавра поради сръбските нападения над Верия и района, при които едвам не изгубва живота си²⁰. В два храма в рамките на самия град Верия са съхранени негови изображения. Единият е стенопис в храма „Св. Георги Граматик“. Старият храм, престроен по-късно през османската епоха, се датира от края на XIV в. В южния кораб, на западната повърхност на източната стена е представен в цял ръст в средата на посветителна сцена, като от двете му страни са св. Атанасий Александрийски и св. Евтимий. Облечен е в епископски фелон от ранен тип; в лявата си ръка държи затворено Евангелие, а с дясната благославя. Освен външната иконографска идентификация образът е съпроводен с надпис Ο ΑΓΙΟΣ

²⁰ Вж. Χιονίδης, Γ. «Ιστορικὰ προβλήματα καὶ μνηεῖα ἐκ τῆς παραμονῆς τοῦ ἁγ. Γρηγορίου Παλαμᾶ εἰς τὴν περιουχὴν Βέροιας», Γρηγόριος Παλαμᾶς 50 (1967), pp. 279-291; също: Ζήσης, Θ. «Ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς. Ἡ σπουδαιότης τοῦ προσώπου καὶ τοῦ ἔργου του», Πρακτικὰ διημερίδας, Βέροια 1994, pp. 23-40.

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΠΑΛΑΜ[ᾱς]. Лицето му е широко с високо чело, широка плоска дълга брада и с къса къдрава черна коса без папалитра на темето (вж. изобр. Верия 1). Характеристиките на лицето са познатите ни от старите образи в Солун, но спецификата на изписването е по-характерна за Критската школа – със сухи и вдълбани черти на лицето, издължена осанка, тънки и дълги пръсти, като цяло доста аскетичен вид и непринудена строгост в изражението²¹. Освен архаичния полиставричен фелон светецът носи и омофор с кръстове и трудно забележими растителни мотиви.

Този иконографски тип е в тясна връзка с изображението на светеца от Манастира Влатадон в Солун, датирано от XIV в. (срв. изобр. Солун 1-2). Стенописът е интересен и с надписа, посвещение от дарители, поръчали направата му. Това е семейство от четири души (Дукена, Стамос, Андриани, Манолис от фамилия Псомас). Изследователят Евтимий Цигаридас, имайки предвид ктиторската практика в региона, смята, че поне един от тях е смятал светеца за свой покровител и затова е включен в ансамбъла. В надписа има и година – 7137 г. от сътворението, което ще рече 1627 г. по новото летоброе²².

Другото старо изображение на светеца във Верия се пази в храма Богородица-Панагуда (или „Въведение Богородично“). Днес църквата е енорийска, но в онази епоха е била католикон на манастир, в който са живяли като монахини сестрите на св. Григорий – Епихарис и Теодоти. Със сигурност светецът е посещавал манастира заради сестрите си и вероятно е служел в него понякога Литургия. По онова време тази църква се е намирала близо до южната порта на града, водеща към местността Алиакмон. Стенописът се намира на южната стена на олтарното пространство заедно със св. Григорий Богослов и св. Йоан Милостиви. Св. Григорий Палама е представен

²¹ Срв. Τσιλιπάκου, Άγ. Δ. «Η μορφή τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ στή Μεταβυζαντινὴ τέχνη μέσα ἀπὸ τὸ παράδειγμα τῆς Βέροιας (15^{ος}-18^{ος} αἰ.)». В: Ἀσκήσις καὶ Θέωσις. Ἑόρτιος τόμος ἐπὶ τῇ 650 ἑτῶν ἀπὸ τῆς κοιμήσεως τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ καὶ ἀγιοκατατάξει τῶν μελῶν τῆς ἁγίας οικογένειας αὐτοῦ. Βέροια, 2013, р. 196.

²² Цигаридас, Εὐθ. «Εἰκονιστικὲς μαρτυρίες τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ σὲ ναοὺς τῆς Καστοριάς καὶ Βέροιας. Συμβολὴ στὴν εἰκονογραφία τοῦ ἁγίου». В: Πρακτικὰ Θεολογικοῦ Συνεδρίου εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τοῦ Παλαμᾶ (12-14 Νοεμβρίου 1984). Θεσσαλονίκη, 1986, р. 271 (изображението е взето от публикацията на Евтимий Цигаридас, с. 279). Τσιλιπάκου, Άγ. *Op. cit.*, р. 197 датира през 1628/9 г.

изправен в цял ръст, леко извърнат на дясно. Облечен е в архиерейски одежди и благославя с десница, а в лявата ръка държи затворено Евангелие. Изображението повтаря типа от храма на св. Георги Граматик, но брадата е раздвоена, а чертите на лицето са доста по-груби и схематични. Изображението е съпроводено с надпис Ο ΑΓΙΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΛΑΜΑΣ и се датира от времето на изографисване на църквата – 1706 г. (вж. изобр. Верия 2)²³. Художествената му стойност е доста по-малка, тъй като очевидно художникът не е от най-исканите на своето време. Върху косите и брадата са поставени отблясъци, които като че ли искат да подчетаят възрастта на светеца и не кореспондират с по-ранните му изображения. В движението на благославящата десница е вложена динамика, като тя дори прилича на посягаща встрани. Дрехите повтарят движението на ръката като внушават подвижност в стойката на светеца. Носът му е изправен и малък, което не кореспондира с по-ранните му образи.

В католикона на скита Алиакмон се пази по-късна икона от 1834 г. на светите Дионисий в Олимп и Григорий Палама. А на архиерейския престол е имало допреди 20 години преносима икона на светеца, за която за съжаление не се знае много, тъй като е изчезнала. Тази практика да се поставя икона на светец на архиерейския престол не е странна, тъй като в тази монашеска традиция често вместо икона на Христос – Велик архиерей (първосвещеник), се поставя икона на светеца-покровител на манастира²⁴. В католикона се пази и частица от мощите на светеца, а панегирът на скита, т.е. централният му храмов празник, е на 14 ноември и на Втората неделя от Великия пост и по този начин съвпада с почитта на св. Григорий, фиксирана още веднага след неговата кончина. Също важен празничен ден на монашеската общност е Втората неделя на Матей (след празника на Всички светии), когато се празнува и съборът (синакси) на светиите на скита, сред които се нареждат св. Григорий Палама и неговите братя Теодосий и Макарий.

Твърде вероятно тук почитта към св. Григорий Палама да е една от най-ранните и може да се датира още след годината на неговата смърт – 1359 г., подобно на тази в град Солун. Така смята архим. Ге-

²³ *Ibid.* (изображението е взето от публикацията на Евтимийос Цигаридас, с. 281).

²⁴ Χρυσοστόμου, ἀρχιμ. π. Γεωργίου, «Η λειτουργική τιμή τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ στὴ Βέροια», pp. 340-341.

оргиос Хрисостомос въз основа на стенописа на светеца от храма „Св. Георги Граматик“²⁵. В района на Верия, в манастира „Св. Панагия Довра/Добра“ също се пази частица от мощите на светеца и той е почитан като един от покровителите му. В с. Хариеса под Науса, св. Григорий бива почитан като втори закрилник на местната енория, а празникът му е определен на 14 ноември. В енорийския храм на с. Палиос Продромос има икона на светеца, която е датирана от 1861 г. В енорията на с. Меси също се пази старопечатно издание на двамата светци, чествани на 14 ноември като храмови – св. Филип и св. Григорий Палама²⁶.

В похвалното слово посветено на обявяването на св. Григорий за светец, издадено от св. патриарх Филотей, се казва, че освен в Солун, още тогава и в град Кастория се издига вече храм, посветен на него²⁷. Текстът е издаден през 1368 г., следователно храмът е издигнат преди тази дата, а за да се построи такъв, трябва да е написано последование в негова чест и да е изрисуван иконографски негов модел, за което има ясно писмено свидетелство в словото²⁸. За съжаление в града не е запазена църква, посветена на светеца. Причината вероятно е, че или е била унищожена, или по-вероятно е била преименувана съобразно нуждите на местното население по време на османското владичество. В града обаче са запазени три изображения на Палама. Най-старото е от 1400/1 г. и се намира в храма на тримата светци – Гурий, Авив и Самонас. Известен е сред местното население обаче в по-голяма степен с името „Светите Трима“ (οἱ Ἅγιοι Τρεῖς). Постройката е еднокорабна базилика, издигната през 1401 г. – датировка известна от ктиторския надпис.

Палама е изобразен в конхата на диаконикона заедно със св. Евплий. Изображението е в цял ръст; облечен е в архиерейски одежди – фелон – и държи пред гърдите си затворено Евангелие. Брадата му е дълга, широка и разделена на две. Косата му е къса и черна и има папалитра на темето. Образът е съпроводен с надпис Ο ΑΓΙΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠ[ος] ΘΕΣ[σ]Α[λο]ΝΙΚΗΣ Κ[αὶ] ΝΕ[ος] ΧΡΥ[σόστομ]ΟΣ Ο ΠΑΛΑΜΑΣ (вж. изобр. Касторя 1). Специфични-

²⁵ *Ibid.* За съжаление не открих фотографско копие от това изображение.

²⁶ *Ibid.* 342.

²⁷ Λόγος ἑυκομιαστικός (PG 151, 712B).

²⁸ Λόγος ἑυκομιαστικός (PG 151, 775-780).

те характеристики на лицето съвпадат с ранната преносима икона на светеца, пазена в Московския музей „Пушкин“, която вероятно произлиза от агиографско ателие в Солун и се датира през последната четвърт на XIV в.²⁹ (вж. изобр. Москва 1). Титулът „архиепископ“ се открива само в ранните изображения и е сравнително рядък: има го още в единия от стенописите от манастира Влатадон в Солун (срв. изобр. Солун 1), в иконата от Москва (срв. изобр. Москва 4) и в преносимата икона от XVI-XVII в. (срв. изобр. Солун 4), също в намиращия се стенопис във Влатадон. Прозвището – „Нов Златоуст“ (Νέος Χρυσόστομος), което се среща единствено тук, също е важно, защото насочва към ранния култ на светеца. Както видяхме, в солунските стенописи през XIV-XV в. той е смятан за равнозначен с най-авторитетните свети отци от християнската древност. Тук авторитетът му е изравнен с този на св. Йоан Златоуст. Не случайно и ранното честване на паметта му е свързано с тази на Златоуст – 13 ноември. Това свидетелство е запазено от най-древното копие от последованието в негова чест. В него се казва: „Последованието се пее или след Златоустовото, или преди него в ден неделя“³⁰. Химнът на св. Григорий всъщност е взет като образец от последованието на св. Йоан Златоуст и се изпълнява като неговия³¹. Лицевите характеристики на този стенопис също възвеждат към ранните образи от Солун, така че той стои в традицията на солунската школа.

В последованието/службата, дело пак на св. Филотей Кокинос, Палама е възпяван като един от големите богослови на православие, равностоен на великите Василий Кесарийски, Йоан Златоуст и Григорий Богослов³². Същият метод за възвеличаване на светеца, като бива сравняван със същите богослови, виждаме в томоса от 1368 г. – явно характерен почерк на Филотей Кокинос и както изглежда възприеман от цялото движение от негови последователи. Това богословско решение пряко се е отразило върху иконографията на Палама. Същото видяхме в още манастира Влатадон в Солун (изобр. Солун 2). Същото внушение постигат стенописите от трапезата

²⁹ Τσιγαρίδας, Εὐθ. *Op. cit.*, p. 265.

³⁰ Ἀκολουθία τοῦ ἐν Ἀγίοις Πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, τοῦ θαυματουργοῦ, τοῦ Παλαμᾶ (ἔκδ. Β. Βολουδάκης), ἐν Πειραιεῖ, 1978, p. 39.

³¹ *Ibid.*, pp. 65, 69.

³² Ἀκολουθία τοῦ ἐν Ἀγίοις Πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου, pp. 62, 95, 96.

на Великата Лавра в Света Гора, изписана през 1535 г. (изобр. Света Гора 1), както и от католикона на манастира Великата Лавра (изобр. Св. Гора 2), преносима икона от същия храм (изобр. Св. Гора 2а), икона и изображение от дверите на манастира Кутлумуш на Света Гора (изобр. Св. Гора 3 и 4), където той е изобразен заедно със Свети Три Светители.

Във всички тези иконографски образци св. Григорий Палама е поставен в контекста на най-авторитетните за византийското монашество, и като цяло богословие, отци, което свидетелства за развития се още много рано сред неговите ученици в Солун култ към него като към не просто светец, а като към особено авторитетен изразител на православното учение, на който Църквата базира проповедта си. Това схващане е отразено не случайно и в най-новите развития на Всеправославния събор в Крит (2016), където в Енцикликата на събора изрично е включено учението на Палама като изразяващо в пълнота православието – догмата на Църквата.

Доколкото изображението от храма на тримата светци от Касторя се датира от времето на построяването си – 1401 г., то принадлежи към групата икони и стенописи, произхождащи от най-ранното време на изграждането на култа към Палама. Така че то е неразривно свързано с преносимата икона от Москва (изобр. Москва 1) и стенописите от храма и параклиса на манастира Влатадон (изобр. Солун 1-2). И трите изображения според критериите на византийската иконопис се датират някъде между 1370 и 1400/1 г.

Особено интересно е изображението на св. Григорий Палама в храма „Св. Георги Планински“ в Касторя (вж. изобр. Касторя 2). По-стройката произхожда от края на XIV в., но стенописът на Палама е на втория пласт мазилка, така че е направен по-късно. Археологът Евтимийос Цигаридас го датира към XVI в.³³ Намира се на източната стена на нартекса, изобразен е в цял ръст, фронтално, облечен в монашески дрехи с отличителни знаци на епископ. Благославя с десница и държи в ръката си отворен свитък. По отношение на лицевите характеристики образът кореспондира с московската икона и с изображенията от църквата на тримата светии от Касторя. Брадата му е широка и разделена на две, на темето има ясно различима папали-

³³ Τσιγαρίδας, Εὐθ. *Op. cit.*, p. 268.

тра. Този тип иконографско изображение е по-ограничено от другото – без папалитра и с архиерейски дрехи. Не може да се каже обаче кое е по-ранно. Скромното монашеско облекчение на светеца се среща сравнително рядко. Освен тук го виждаме и в едно изображение в манастира Влатадон, в трапезата на Великата Лавра, датирано от 1535 г. (вж. изобр. Св. Гора 1) и манастира Ставреникита, датирано от 1545/6 г. (вж. изобр. Св. Гора 5, 5а), както и в едно по-късно изображение, явно следващо тези по-ранни, от манастира Пантократор пак на Света Гора, датирано от 1743 г. Вероятно моделът цели да подчертае значението на светеца и неговото учение за православното монашество като изразител на исихастката духовност (вж. изобр. Света Гора 6), доколкото той е бил негов защитник.

В подкрепа на такова становище е именно изображението от „Св. Георги Планински“ в Касторя, където светецът е изобразен в най-долния иконографски пояс на нартекса заедно с най-знаменитите представители на православното монашество – св. Антоний, св. Евтимий, св. Сава Освещени стоят от дясната му страна, а от лявата се различават ясно учителите на Църквата – св. Атанасий Велики, св. Велики, св. Григорий Богослов и св. Йоан Златоуст. Те също са в монашески одежди³⁴. От същия храм е неголямо изображение в централната част на храма, в което има надпис Ο ΑΓ[ΙΟΣ] ΓΡ[Η]ΓΟ[ΡΙ]ΟΣ Ο ΠΑΛΑΜ[ΑΣ] Κ(αὶ) ΝΕΟΣ ΧΡΥΣ[ΟΣ]Τ[Ο]ΜΟΣ. На него светецът благославя с архиерейски кръст в десницата и държи кодекс в другата ръка. Александра Трифонова датира изписването му към началото на XV в. (1400/1401 г.), като дава сериозни аргументи в полза на тази теория и го определя като най-ранното изображение на св. Григорий Палама в региона на Касторя (вж. изобр. Касторя 3).³⁵

Другият храм в Касторя, където е изобразен св. Григорий Палама, е неголям параклис посветен на св. Йоан Богослов, намиращ се в църквата „Панагия Мавриотиса“. Изписването на целия комплекс е установено по надпис, който го определя от 1552 г. Тук св. Григорий Палама е изобразен в апсидата на светилището, в пояса на светците, стоящи между Богородица от горната част на апсидата и изправените

³⁴ Вж. подробно относно датировката: Trifonova, Al. *Op. cit.*, pp. 85-94.

³⁵ Trifonova, Al. “Η απεικόνιση του Αγίου Γρηγορίου του Παλαμά στο ναό του Αγίου Γεωργίου του Βουνού στην Καστοριά. Νέο στοιχείο για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του ναού”. *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, 32 (2011), pp. 85-93.

долу светци – св. Григорий Богослов, св. Василий Велики и св. Йоан Златоуст. Палама е изобразен в анфас, в кръгово пространство, носи архиерейски одежди, държи с лявата ръка затворен кодекс. На стенописа се различава ясно надпис на светеца: Ο ΑΓ[ΙΟΥ] ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚ[ΗΣ] Ο ΠΑΛΑΜΑΣ. Според Евтимий Цигаридас този тип икона на св. Григорий Палама, който е без папалитра, с гъста тъмна коса, широка брада широко лице произхожда от изображенията в манастира Влатадон в Солун и има тясна връзка с изображението от манастира Кутлумуш. От същата традиция на изобразяване имаме още образци от Османската епоха. Най-впечатляващият е като че ли образът от параклиса на манастира Дионисиу в Света Гора-Атон. Тук художникът е следвал плътното образеца с архиерейски дрехи, затворена книга, благославяща ръка, характерната брада и гъста тъмна коса без папалитра. Стенописът е от XVII в. и очевидно не е от най-добрите образци, но затова пък е отлично запазен (вж. изобр. Свет Гора 7).

От същата традиция са и следващите изображения на светеца. Първото е от Скита на св. Йона Предтеча на манастира Ивиرون (вж. изобр. Света Гора 8). Тук св. Григорий е изобразен заедно с един от най-големите вдъхновители на византийското монашество – св. Йоан Лествичник (Климакос). Това е преносима икона, датирана от 1783 г. Палама е изобразен със скъпо архиерейско облекчение и затворено Евангелие, като благославя с десница. Брадата му е плоска за разлика от повечето изображения от този тип и няма папалитра на темето. От същата традиция е икона от 1807 г., намираща се в манастира Ксенофонт (изобр. Света Гора 9), където светецът е изобразен с друг важен аскет – св. Тодосий. Този иконографски образ получава своето развитие през XIX в. с типичните западни влияния върху него и го виждаме в преносима икона в храма „Успение Богородично“ в с. Велвето до Козани (пак в Южна Македония, Гърция) (изобр. Козани 1).

Докато иконографията на св. Григорий Палама до края на XVIII в. спазва в общи линии строго едната от двете древни традиции за изобразяването му като архиерей на Църквата и голям богослов, съпроводен или с най-авторитетните древни свети отци или с велики аскети, изображението му от XIX в., налично в райно на Козани вече е твърде далече от характерните за него черти и образът му е автономизиран от други светци. Не е много ясно дали зографът е бил наясно със значението на неговото дело и учение, тъй като иконата е правена

за празника на светеца, а не е била част от постоянния иконографски ансамбъл на храма. Имайки предвид спецификите в паметта за светеца и изчезването на неговото почитане в огромни райони в Османската и Руската империи от XVII в. насетне, твърде вероятно изчезването на образа му и практически неговата подмяна със стандартен архиерейски образ да е плод на избледняването на богословския спомен за него³⁶. Ранните изображения са свързани по-скоро с традицията на град Солун и неговия патронен светец, за което говори не само иконографията, но и химнографията на службата на св. Григорий Палама. Цяла част от службата на св. Димитър е интегрирана в последованието на св. Григорий Палама³⁷, а в канона на светеца той, подобно на св. Димитър, е наречен *παράμυθιον* и *καύχημα* на жителите на Солун³⁸. В началото иконите, изразяващи паметта за светеца, се свързват с велики отци на Църквата като „Свети Три Светители“, а впоследствие зачестяват композиции, в които е свързан със знаменити аскети. В крайна сметка обаче отслабването на паметта за него и богосбужебното му почитане през вековете достига до XVIII – XIX в., когато богословският елемент в изображаването му изчезва и не е сигурно дали зографите, изобразявайки го, са били осведомени за богословския му принос, подчертаван изрично в иконографията му от Късноризантската епоха. Това лесно може да се проследи и от другите изображения, които сме приложили към текста и които не са цитирани изрично по-горе. Датировката им обаче в илюстрационния материал позволява да се проследи това развитие на образа и на богословското му осмисляне през вековете.

³⁶ Вж. Риболов, Св. *Рецепцията на паметта и съчиненията*, сс. 241-257.

³⁷ *Ακολουθία τοῦ ἐν Ἀγίοις Πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου*, pp. 65-68.

³⁸ *Ibid.*, pp. 77, 83, 90.

ИЗОБРАЖЕНИЯ

към текста на статията



*Изображение Солун 1
Стенопис, манастир Влатадон,
католикон, 1368 – 1380 г.*



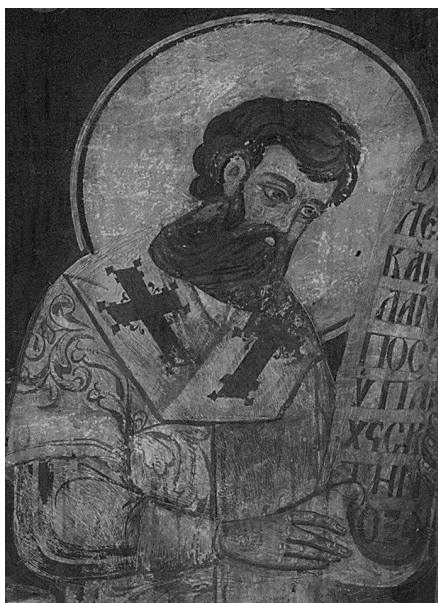
*Изображение Солун 3,
Стенопис, храм „Св. Димитър“, 1368 – 1380 г.*



Изображение Солун 2
Стенопис, Манастир Влатадон,
параклис на апостолите Петър и
Павел, нач. XV в.



Изображение Солун 4: преносима
икона, храм „Св. Димитър“, XVII в.



Изображение Солун 5:
Стенопис в храма „Нея
Панагия“, Солун, 1730 г.



Изображение Верия 1:
стенопис в храма „Св. Георги
Грамадик“, 1627 г.



Изображение Верия 2:
стенопис в
храма Богородица-
Панагуда
(„Въведение
Богородично“),
1706 г.



Изображение Ватопед 1:
стенопис от манастира
Ватопед, параклис на св.
Безсребърници, диаконикон,
1365 – 1371 г.

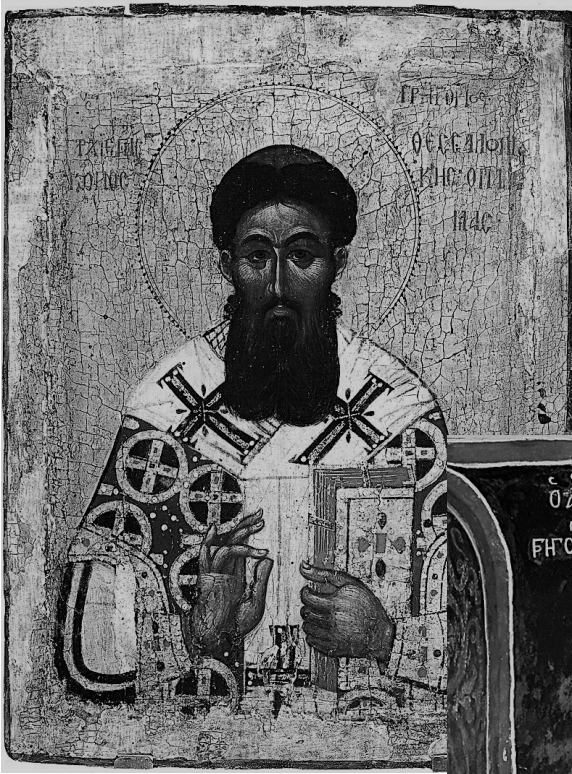


Изображение Касторя 1:
стенопис на св. Евплий
и св. Григорий в храм
„Светите Трима“, нач.
XV в.

Изображение Касторя 2:
стенопис в храм „Св. Георги
Планински“, XVI в.



Изображение Касторя 3:
стенопис в храм „Св. Георги
Планински“, 1400/1401 г.



*Изображение Москва 1:
икона, вероятно солунски
майностор, нач. XV в.,
музей „Пушкин“, Москва*

*Изображение Св. Гора 1:
стенорис от трапеза на
Великата Лавра, 1534/1535 г.,
Теофан Критски (Стрелицас-
Батас)*



*Изображение Св. Гора 2:
стенонис от католикон на
Великата Лавра, 1534/1535 г.,
Теофан Критски (Стрелицас-
Батас)*



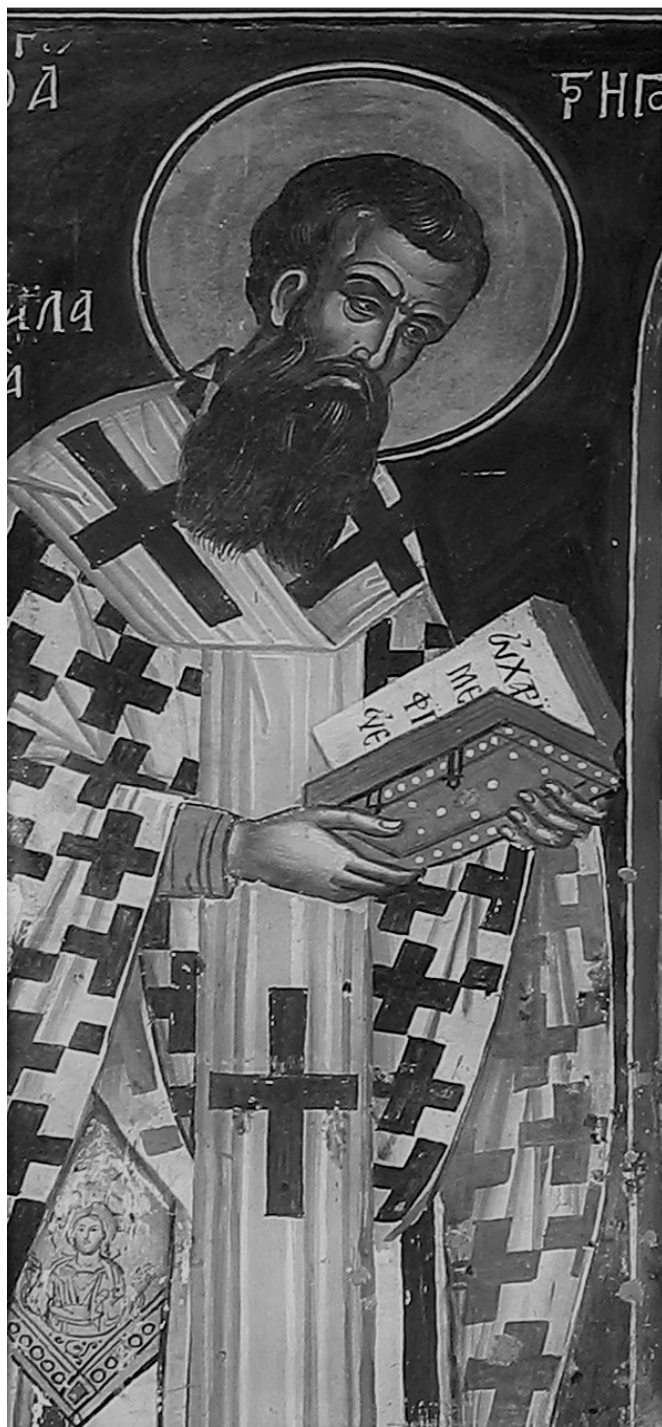
*Изображение Св. Гора 2а:
икона от католикон на
Великата Лавра, XV в.*



*Изображение Св. Гора 3:
икона от католикон на
манастира Кутлумуш, XV в.*

*Изображение Св. Гора 4:
двери от католикон на
манастира Кутлумуш,
XV в.*





*Изображение Св.
Гора 5:
стенонис от
католикона на
манастира
Ставроникита,
1545/1546 г.
Теофан Критски
вероятно*



*Изображение Св. Гора 5а:
стенонис от трапезата на
манастира Ставроникита, 1545/1546 г.
Теофан Критски и син му Симеон*



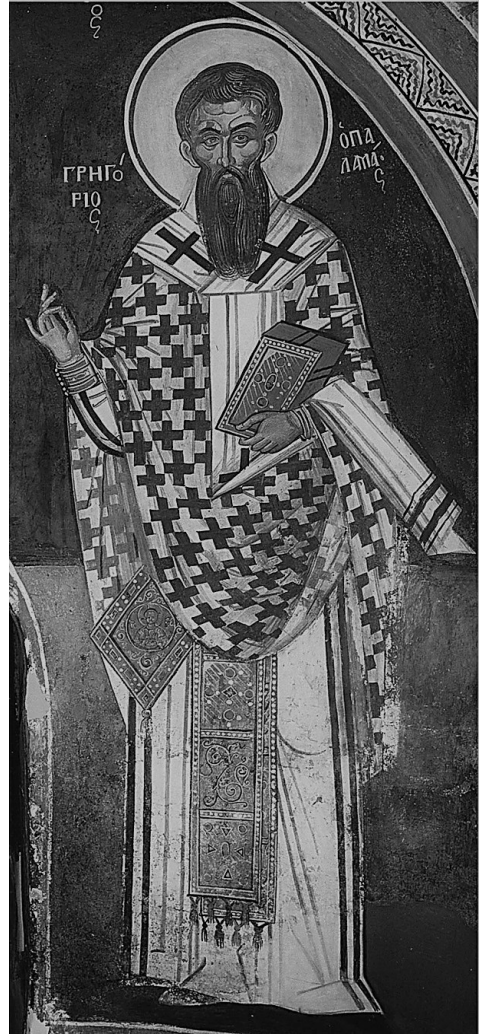
Изобр. Св. Гора 6: стенопис от трапезата на манастира Патократор 1749 г., йеромонаси Серафим, Козма и Йоаникий от Йоанина



Изобр. Св. Гора 7: стенопис от параклиса на светия Богослов, манастир Дионисиу 1608 г. Монаси Даниил и Меркурий



Изобр. Св. Гора 8: преносима икона, Скит св. Йона Предтеча на манастира Ивиرون, XIX в.



Стенопис от каноликона на манастира Дионисиу, 1546/7 г.
Дзорздис Критски



Изобр. Св. Гора 9: преносима икона, манастир Ксенофонт, 1807 г.



Изображение Козани 1:
храма „Успение Богородично“ в
с. Велвето до Козани



Стенопис от
манастира на св.
Висарион (Дусику) до
Трикала,
1557 г., Дзордзис
Критски

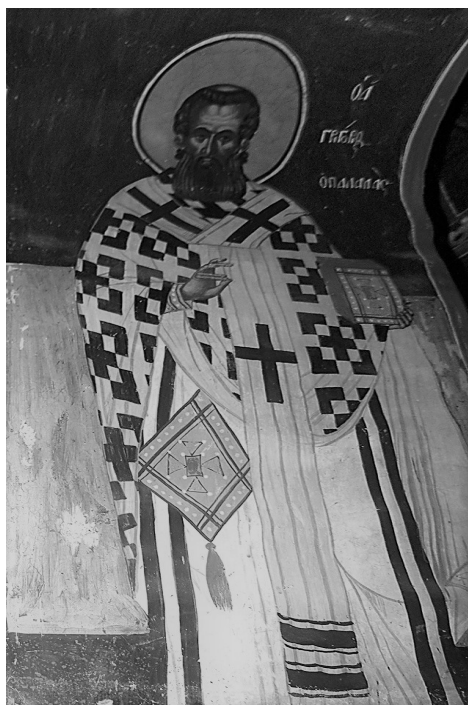
Храм Панагия
Мавриотиса, Касторя,
параклис на св. Йоан
Богослов, 1552 г.



Стенопис от манастира
на Дионисиу, трапеза
1603 г., монах Даниил



*Стенопис от манастира
Дионисиу,
параклис на св. Георги, 1609,
монах Даниил*



*Стенопис от манастира
Ксенофонт,
олтар на стария католикон,
1609 г., монах Антониос*



Стенопис от стария
католикон на
манастира Дохиар,
1567 – 1568 г.,
вероятно Дзордзис

Стенопис от католикона
на Дохиар, католикон,
1567 – 1568 г.,
вероятно Дзордзис

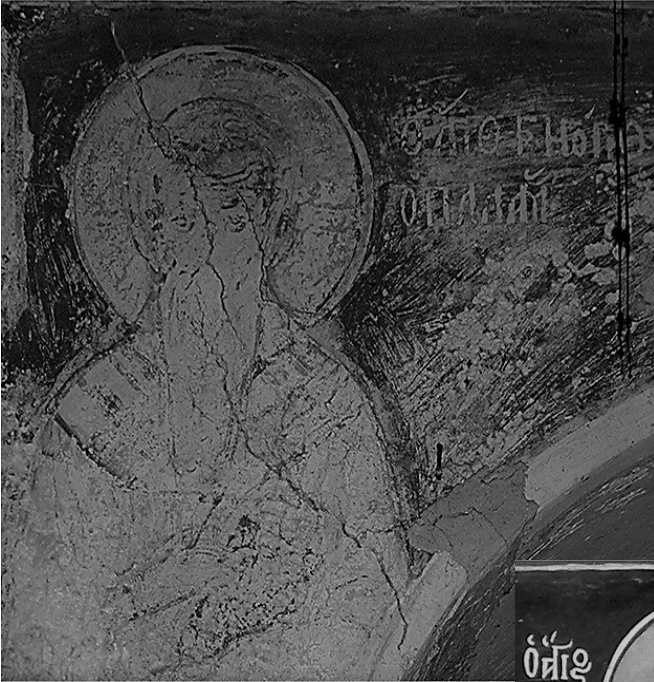




Стенопис от храма
Таксиархис Циацанас, 1622 г.,
Касторя



Стенопис от параклиса на
св. Николай в манастира
Дионисиу, Св. Гора, чначало
на XVII в., вероятно монах
Меркурий



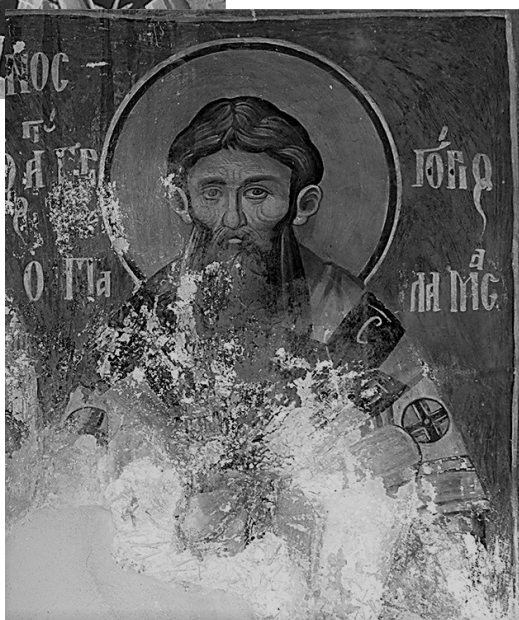
Стенопис от гробищния храм на Всички светии, в манастира Дионисиу, 1627 г., монах Меркурий

Стенопис от манастира Дионисиу, параклис на св. Йоан Златоуст, ок. 1695 г.





Стенопис,
манастир
Дионисиу, храм
на св. Димитър,
XVIII в.



Стенопис от манастира
Дохиар, ексонартекс
на католикона, второ
десетилетие на XVIII в.
Давид от Селеница Авлона



Стенопис от Великата
Лавра, храм Панагия
Кукузелиса, 1719 г.,
йеромонах Дамаскин от
Йоанина



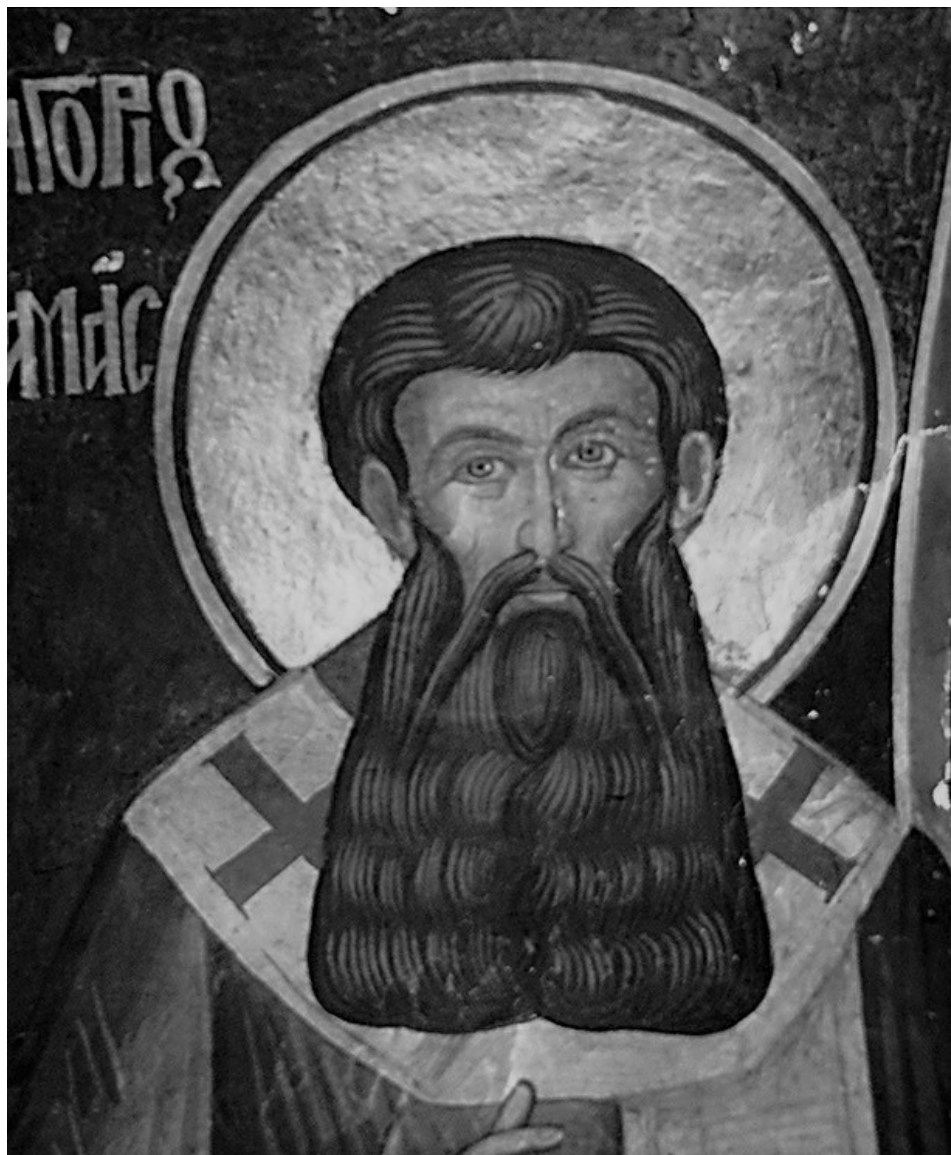
Стенопис от манастира
Дохиар, параклис на Панагия
Горгоитикоос, 1744 г.



Стенопис от манастира Филотеу, Св. Гора, олтар на
католикона, 1752 г.,
Константинос и Атанасиос от Корица



Стенопис от
скита на св.
Димитър,
1755 г.;
Константинос
и Атанасиос от
Корица



*Стенопис от скита на Св. Ана, 1757 г.,
Атанасиос и Константинос от Корица*



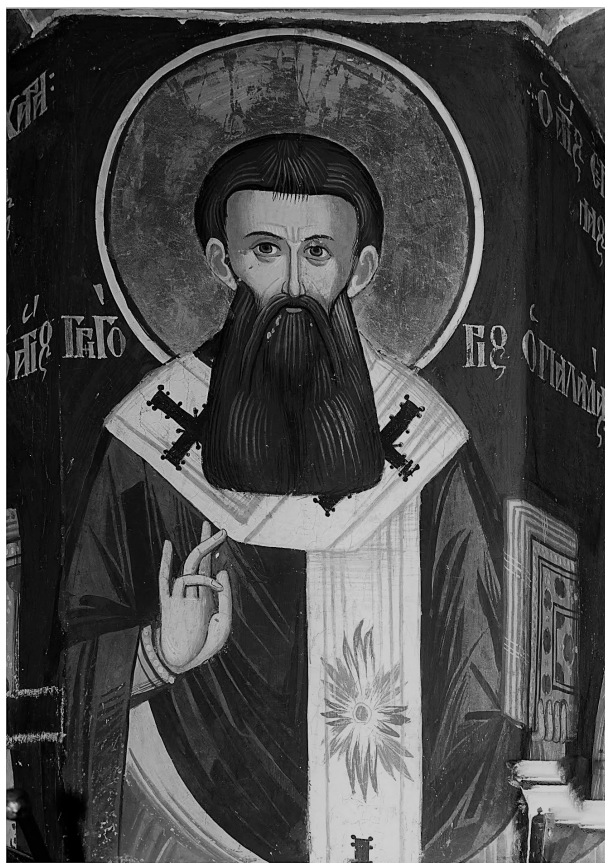
Стенопис от храма на скита на
Ксенофонт, 1766 г.,
Константинос и Атанасиос от
Корица

Стенопис в храм на св.
Трифон, представителство
на манастира Григориу в
Карей, 1773 г.





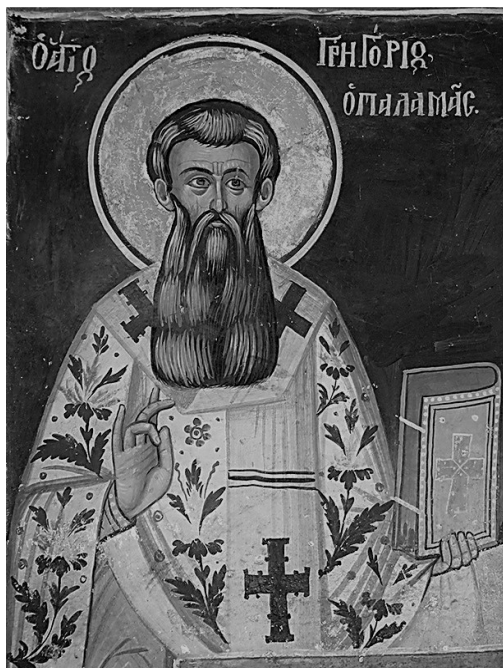
Стенопис от параклиса на св. Димитър в Зографския манастир, XVIII в.



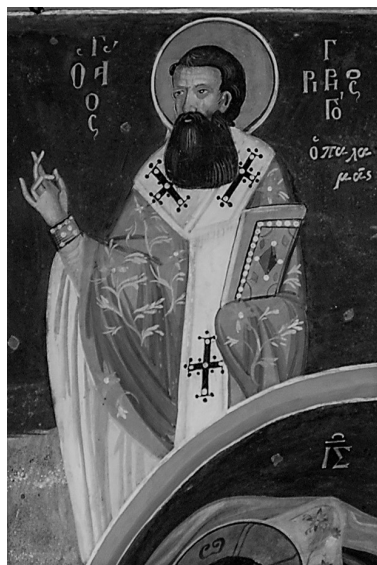
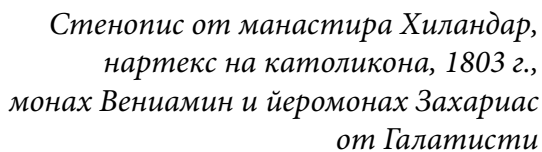
Стенопис от параклиса Успение Богородично на манастира Зограф, 1780 г.



Стенопис от олтара
на католикона
на манастира
Ксиропотаму, 1783
г., Константинос
и Атанасиос от
Корица



Стенопис в ексонартекса на
католикона на манастира
Ксиропотаму, 1783 г.,
Константинос и Атанасиос
от Корица



Типикарио
на св Сава,
Карея,
1806 г.





Стенопис от
ската на св.
Василий към
манастира
Хиландар, Св.
Гора, 1810,
Макариос
Галацианос заедно
с учениците му



Стенопис от олтара
на католикона на
манастира Зограф,
Св. Гора, 1817 г.



Стенопис от олтара
на католикона на
манастира Есфигмену,
1818 г.,
братя монаси Вениамин,
Захариас и Макариос



Стенопис, катизма на
Светите Апостоли,
Манастир Дионисиу,
1818 г.



Стенопис от нартекса на католикона на манастира Ватопед, 1819 г.



Стенопис от параклиса на св. Йоан Предтеча на манастира Пантократор, 1819 г.; Макариос и Вениамин от Галатисти



Стенопис от скита
Кавсокаливия, 1820 г.
Монах Митрофан
Визийски



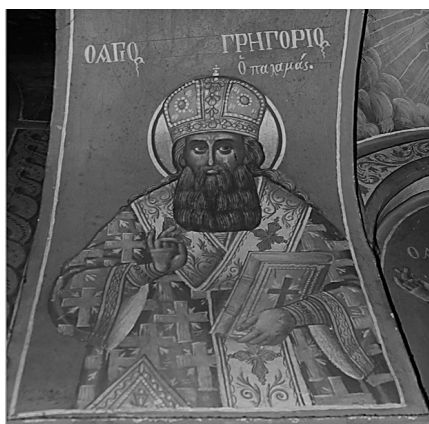
Стенопис, келия на Св.
Троица, Провата, 1842 г.;
Монах Генадий Руснак



Стенопис,
Заворда, храм
Св. Архангел
Михаил, 1835
г., Георгиос и
син му Мануил
от Селици



Стенопис от параклиса на
Светия Пояс Богородичен,
манастир Ватопед, 1860 г.,
братя монаси Вениамин,
Захариас, Макариос



Параклис Успение Богородично,
манастир Пантократор, 1868 г.,
Вениамин, Захариас и Макариос

